

Use of Natural Elements of Âşık Veysel's Poems

Tayyib Gümüſer^{1,a,*}

¹ Institute of Social Sciences, Sivas Cumhuriyet University, Sivas, Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 16/10/2023

Accepted: 12/11/2023

ABSTRACT

Elements found in nature; fire, water, mountain-stone, tree and soil. These elements are part of human life. People have placed these elements in nature at an important point in their lives as a result of their respect. Societies carry out different practices with the meanings they attach to the objects in nature, which they have used in many ways throughout their history. Therefore, as a result of its place in people's lives, it is reflected in many fields produced by them. These elements, which also have a place in literature, can be seen in the materials of many manufacturers. When 177 poems of Âşık Veysel were examined, it was determined that these elements were frequently used by Veysel. Among these elements in Veysel's poems, the most used are mountain-stone, then water, then earth, fire and tree. These elements are often used in poems with their real meaning and in order to beautify and reinforce the meaning in accordance with the theme of the poem. Veysel, who sometimes deals with the sanctity of these concepts, also produced poems that directly address these concepts. Elements of nature were used mostly in Veysel's poems to increase and reinforce aesthetic concern. In addition, he also has poems that evoke different meanings or symbolize different concepts.

Keywords: Minstrelsy, Fire, Water, Mountain, Tree, Earth.

Âşık Veysel'in Őirlerinde Doğadaki Unsurların Kullanımı

Süreç

Geliſ: 16/10/2023

Kabul: 12/11/2023

ÖZ

Doğada bulunan unsurlar; ateſ, su, dağ-taſ, ağaç ve toprak. Bu unsurlar insan yaſamının bir parçasıdır. İnsanlar doğadaki bu unsurlara duyulan saygı neticesinde hayatlarında önemli bir noktaya yerleſtirmiſtir. Toplumlar tarihleri boyunca birçok ſekilde faydalanmıſ oldukları doğadaki nesnelere yükledikleri anlamlar ile farklı farklı uygulamalar gerçekleſtirmektedir. Dolayısıyla insanların hayatındaki yeri neticesiyle de onların ürettiği birçok alana da yansımıſtır. Edebiyatta da kendine yer edinen bu unsurlar, birçok üreticinin malzemelerinde görölmektedir. Âşık Veysel'in 177 ſiiri incelendiğinde de bu unsurların Veysel tarafından sıkça kullandığı tespit edilmiſtir. Veysel'in ſiirlerinde bu unsurlar arasında en çok kullanılan dağ-taſ sonra su sonra toprak ve ateſ ile ağaç gelmektedir. Bu unsurlar ſiirlerde çoğu zaman gerçek anlamlarıyla ve ſiirin temasına uygun biçimde anlamı güzelleſtirmek ve pekiſtirmek amacıyla kullanılmıſtır. Yer yer bunların kutsallığını da iſleyen Veysel, doğrudan bu kavramları ele alan ſiirler de üretmiſtir. Doğadaki unsurlar Veysel'in ſiirlerinde en çok estetik kaygıyı artırmak ve pekiſtirmek amacıyla kullanılmıſtır. Bunların yanı sıra farklı anlamları çağrıſtırarak ya da farklı kavramları sembolize ederek kullandığı ſiirleri de mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Âşıklık, Ateſ, Su, Dağ, Ağaç, Toprak

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution 4.0
International License

^a tayyipgmsr@gmail.com.tr

^{id} https://orcid.org/000-0003-0347-2954

How to Cite: Gümüſer, T, (2023) Use of Natural Elements in Âşık Veysel's Poems, *CUJOSS*, 47 – Âşık Veysel Özel Sayısı: 53-60

Giriş

Doğada bulunan unsurlar ateş, su, dağ, taş, ağaç ve topraktır. İnsanlar doğası gereği bu unsurlara birçok anlamlar yüklemiş, inançları bağlamında bazen kişileştirmiş ve bu unsurlarda bulunan ruha göre davranışlarını şekillendirmişlerdir. Bu kişileştirme, varlıkları hem canlı bir konuma yerleştirmiş hem de unsurlara saygı duyulmasını sağlamıştır. Saygı da beraberinde korkuyu getirerek bazı davranışları şekillendirmiş ve yeni davranışlar meydana getirmiştir.

İnsanların bu unsurlara saygı duymalarının sebebi sadece bunlardan yararlanmaları değil aynı zamanda kültürel belleklerinde bulunan ve nesilden nesile aktarılan malzemelerde ortaya çıkan inançlar silsilesidir. Ağaçtan, sudan türemek, topraktan gelmek, taşlardan gelen efsaneler, ateşin arındırıcılığı gibi temel örnekler bu nesnelere geniş bir zaman diliminde saygı duyulmasını sağlamıştır. Bu saygı da değişim ve dönüşümden geçerek yeni nesillere aktarılmıştır.

Doğadaki unsurlar bu bağlamda insan yaşamı için oldukça önemli bir noktadadır. İnsanların doğadaki bu unsurlar ve bunlara yüklediği anlamlar birçok alana yansımıştır. Edebiyat da kuşkusuz bu alanlardan bir tanesidir. Birçok yazar/şair doğadaki unsurları şiirlerinde ve diğer anlatı türlerinde doğrudan ya da dolaylı olarak kullanmıştır. Bu makalede doğada bulunan ateş, su, dağ, taş, ağaç ve toprak unsurlarının Âşık Veysel'in şiirlerindeki kullanımları incelenecek, konu üzerinde tespitler ve değerlendirmeler yapılacaktır. Çalışmada ana kaynak Doğan Kaya tarafından hazırlanan *Âşık Veysel (2004)* adlı çalışması olup eserdeki 177 şiir incelemeye dahil edilmiştir.

Ateş ve Âşık Veysel'in Şiirlerinde Kullanımı

Ateş, insanoğlunun dünyevi âlemdeki yolculuğunu sürdürebilmesi için temel ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra onların temizlenmesini sağlayan, kötülüklerden arındıran hem var eden hem yok eden, şifa veren ve onları zaman zaman cezalandıran kutlu bir ruha sahip olmasıyla bir kült haline gelmiştir (Bayat, 2023: 113). Ateşin bir kült haline gelmesi insanoğlunun ateşe çeşitli anlamlar yüklemesiyle meydana gelmiştir. Nitekim ateş ısıtıcı olması sebebiyle insanların ısınma ihtiyacını karşılar. İnsanlar ateşten temizlenme ve iyileşme amacıyla da faydalanmışlardır. Bu da ateşi insanlar için önemli kılmış ve ona saygı duyulmasını sağlamıştır.

Ateş, insanoğlunun temel ihtiyaçlarını karşılaması bakımından maddi; insanoğlunun ruh felsefesine yönelip ruhlarına hitap etmesiyle de manevi bir varlık olmuştur (Bayat, 2023: 115). Ateşin maddi yönü doğadaki gerçeklik, manevi yönü ise zihinlerdeki imgedir. Bu imge insanlara sağladığı yararlar saygıyı, yakıcılığıyla korkuyu ve bu korkuyla daha fazla saygıyı meydana getirerek onu yüceltmıştır. Ateşin insan zihnindeki yeri İslamiyet'le birlikte cehennem olgusuyla pekiştirilmiştir. İslamiyet inancına göre ölümden sonra cezalandırılacak insanların ateşte yanacak olması, ateşe duyulan korkuyu ve saygıyı

artırmıştır. Buradaki maddi-manevi birleşim ceza adıyla tek bir imge haline dönüşmüştür. Dolayısıyla ateşin varlığı daha da yüceltilmiş ve farklı uygulamalarla ateşe anlamlar yüklenmiştir. Ayrıca Türk mitolojisinde ateşin aileyi andıran bir anlama sahip olduğu bilinmektedir. Ev içinde ateşin yandığı ocak hem ailenin merkezi hem de ailedeki sürekliliğin sembolik bir ifadesidir (Çelik, 2020: 52).

Çeşitli inançlara göre ateşin kötülükleri uzaklaştırıcı, arıtıcı, canlılara güç ve sağlık kazandırıcı bir özünün olduğuna ve ateşten çıkan dumanın büyüsel güçler taşıdığına inanılır (Örnek, 2017: 28). Dumanın büyüsel güçler taşıdığına inanılması ateşe duyulan saygının ve animist inancın bir göstergesidir. Ateş o kadar güçlüdür ki sadece dumanı dahi içerisinde güç barındırır. Bu güç de büyüsel inançlar çerçevesinde doğadaki dengeleri değiştirebilecek bir güçtür. Ateşe yüklenen bu güç imgesi bazı uygulamalarda kendini göstermektedir. Bu uygulamalarda çoğu zaman ateşin arındırıcılığı, yok ediciliği ve ruhundan alınan yardım söz konusu olmaktadır.

Örneğin, Yakutlar salgın hastalık döneminde, mümkünse yıldırım düşmüş bir ağacın kıymıklarından ateş yakarak evlerini, insanları ve hayvanları arındırmışlardır. Bazı Altay topluluklarında söylenen bir şeyin gerçekliği üzerine yemin edilirken ateşe eğilerek onun şahitliğine başvurulur. Yine Yakutlarda görülen bir uygulamada, ateşten fırlayan bir kömür parçasının kucığına düşen kişiye hayırlı haberler getireceğine inanılmıştır (Harva, 2014: 188-189). Bu örneklerde ateşin arındırıcı gücünden, yüce bir unsur olmasından ve fal-büyü işlevinden yararlanılmıştır. Benzer uygulamalar Anadolu'da da görülmektedir. Nevruz ateşinin üstünden atlamak bir arınma ritüelidir. Analogik büyüsel uygulamalarda kişinin uzuvlarının ateşe atılması, ateşin yok ediciliğinden yararlanmaktır. Ateşe su dökmeden önce besmele çekmek ateşe duyulan saygının bir göstergesidir. Ateşten halk hekimliği uygulamalarında da sıkça faydalanılmaktadır.

Âşık Veysel'in şiirlerinde ateş unsuru birkaç farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlar sevgiliye duyulan aşkı anlatmak için kullanılan aşk ateşi, farklı nedenlerle içinde yanan ateş, bir zorluğa katlanmayı gösteren ateşe dayanma durumu ve bazı benzerlikleri anlatmak adına farklı kullanımlardır.

Bilmem hayal miydi yoksa düş müydü
Gönül arzusunu buldu bu gece
Yalın kılıç mıydı bir ateş miydi
İçerim köz ile doldu bu gece (Kaya, 2004: 118).

Bilmem Hayal Miydi Yoksa Düş Müydü adlı bu şiirde Veysel aşk ateşinden bahsetmektedir. Sevgiliye gördüğü anda hissettiklerini anlatan Veysel burada gerçeklik algısını kaybetmiş durumdadır ve şiirin devamında sevgilinin onda bıraktığı etkisiyi anlatır. Bu etki o kadar güçlüdür ki görüp görmediğinden dahi emin değildir. Bunu anlatırken "yalın kılıç mıydı bir ateş miydi" diyerek etkinin her türlü canını yaktığını göstermektedir. Kılıcın bedenine vereceği acı bedenseldir. Ancak burada ateşin verdiği acı

hem bedensel hem ruhsaldır. “İçerim köz ile doldu bu gece” diyerek de bu acının yüreğindeki etkisini anlatmaktadır.

Nerde görsem yan yan kaçır
Bana bakar güler gider
Yanar kalbim ateş saçır
Kan ve keder dolar gider (Kaya, 2004: 255).

Nerde Görsem Yan Yan Kaçır adlı şiirde de benzer bir temayı işlemektedir. Sevgilinin ona baktığı anda kalbinin alev alev yandığını ve ateş saçtığını anlatır. Burada da yine sevgiliyi gördüğü andaki hislerini ve bedenine olan etkisini anlatır. Ateş unsuru bu şiirde de aşkın simgesidir.

...
VEYSEL ağlar ama gönlü ferahtır
Yâr sana ilayık “bir nesnem yoktur”
Çünkü pervaneye ateş mubahtır
Cesette emanet bir can görünür (Kaya, 2004: 282).

Derdim Gizli Kapağını Kaldırma adlı bu şiirde ise Veysel aşk için acının gerekliliğinden bahsetmektedir. “Pervaneye ateş mubahtır” diyerek yaşadığı aşkın acısından da razı olduğunu dile getirir. Hatta son mısırada canını dahi vermeye hazır olduğunu anlatır. Pervanenin ateşe olan düşkünlüğü, canı yansa dahi etrafında dönmekten vazgeçmeyişi ve Veysel’in de bunu kendine yakıştırmaması aşkın boyutunu göstermektedir.

Âşık Veysel’in şiirlerinde ateşin aşk ateşi anlamıyla kullanıldığına dair daha fazla örnek mevcuttur. Mecnun’a telmih yaparak aşk ateşinden bahsettiği şiirleri ve içimde yanan ateş, kor gibi benzetmelere sıkça başvurmuştur. Burada ateş unsuru gerçek işleviyle soyut bir anlamda kullanılmıştır. Çekilen acının ya hissedilen duyguların ateşle anlatılması, bu ateşin sönmemesi, bu ateşle yaşama isteği aşkın seviyesini göstermek için etkili bir yol olmuştur.

...
Ferhat Şirin için kestiği taşlar
Benim senin için döktüğüm yaşlar
Seni yaksın beni yakan ateşler
Yaktı bu sinemi savruldu külü (Kaya, 2004: 157)

Beni yakan yansın aşkın nârına
Gönül düştü bir zalimin toruna
Bakmaz mısın bu VEYSEL’in zarına
Ah çeker ağlarım yâr elim yetmez (Kaya, 2004: 306)

Gönül Bir Güzeli Sevmiş Ayrılmaz ve Hayal Bana Yakın Yâr Bana Uzak adlı şiirlerde Veysel bu kez aşk acısından şikâyet eder ve canını yakanlara beddua eder. Bunu yaparken de yine ateşten faydalanır. Aşk acısından o kadar acı çekmiştir ki içindeki ateşin sevdiği kişiyi de yakmasını diler. Zira başka türlü çektiği acıyı anlamayacaktır. Burada ateş bedduaya aracı olarak kullanılmıştır.

...
Samsun’da parladı zafer güneşi
Öyle bir zafer ki bulunmaz eşi
Gerdi kanatların bir devlet kuşu
Şeneldi Türklerin kadim ocağı (Kaya, 2004: 141).

On Dokuz Mayıs’ta Parlayan Zafer adlı şiirde ateş unsuru ocak anlamında kullanılmıştır. Türklerin kadim ocağı kavramı, Türklerin varlığını ve birliğini ifade etmektedir. Ocak kelimesi od kelimesinden türemiştir ve ocak anlamıyla zamanla aile ve birliğin sembolü olmuştur. Veysel de bu şiirde Türklerin hâkimiyetinden bahsederken ateşten faydalanmıştır. Diğer bir deyişle Türklerin sönmeyen ateşini anlatmaktadır.

...
Yezit nedir ne Kızılbaş
Değil miyiz hep bir kardaş
Bizi yakar bizim ataş
Söndürmektir tek çaresi (Kaya, 2004: 147)

Senlik Benlik Nedir Bırak, adlı şiirde Veysel tüm insanların eşit olduğunu ve din, dil, ırk ayrımının kötü bir şey olduğundan bahseder. “Bizi yakar bizim ataş” dizesiyle de bu ayrımın aslında bizden çıktığını ve yine bizi yaktığını söyler. Bunu ifade ederken ateşten faydalanır. Çünkü bu ötekileştirme ateşini yakanlar da biziz söndürenler de biz olmalıyız diyerek toplumsal bir ileti aktarır. Burada ateş ötekileştirmeyi simgelemektedir.

Ateş unsuru farklı şekillerde de kullanılmıştır. Örneğin, ateşin pişirici özelliğinden bahseder ve aş sağladığını söyler; beni yaksalar dahi Hak yolundan ayrılmam, der; savaş temalı şiirinde gökten yere ateş yağdığını söyler. Burada verilen örnekler haricindeki diğer kullanımların çoğu benzer nitelikler taşımaktadır.

Su ve Âşık Veysel’in Şiirlerinde Kullanımı

Doğadaki diğer bir element olan su öncelikle yaşam vericidir ve yaşamın devamlılığını sağlamaktadır. Su hem söndürdüğü ateşin karıştıdır hem de ateşin tamamlayıcısı konumundadır. Çünkü ateş, büyümesi suya bağlı olan ağaçtan gelmektedir (Roux, 2021: 137). Su hem hayat verici yönüyle hem de arıtıcı/temizleyici yönüyle insanlığı için oldukça önemli bir unsurdur. İnsanlar ilk yerleşim noktalarını her zaman suyun yanı olarak seçmişlerdir. Su olmadan bir hayatın var olmayacağı bilinciyle su insanlar için bir mecburiyettir. Bu mecburiyet de şüphesiz bir saygıyı beraberinde getirmektedir.

Suya duyulan saygı ve suyun kutsallaştırılması mikro-kozmosun, makro-kozmos gibi su ile başlayıp su ile sona ermesine dayanmaktadır. Türk yaratılış mitinde kozmos sudan türemiştir, yani yaratılışın temel maddesi sudur ve tüm insanlar sudan yaratılmıştır. Suyun başlangıç maddesi olduğu gibi eskatolojik mitlerde dünyanın sonunu getiren madde olduğu da görülmektedir. Bu mitlere göre dünyanın sonu tufan olarak nitelendirilen, her yerin suyla kaplanmasıyla gelecektir (Bayat, 2018: 243).

Suyun bu denli önemli bir konumda olması insanların suya bakış açılarını değiştirmiştir. Tıpkı ateşte olduğu gibi sadece ondan faydalanmakla kalmamış içten içe bir teşekkür mahiyetiyle suya üstünlük bahşetmişlerdir. Türklerde çok eskilerden beri var olan su kültü yer su inancına dayanır. Kimek Türkleri, İrtiş Irmağını büyük kabul ederler ve ona taparak secde ederlerdi. Su Kimeklerin Tanrısı idi (Ögel, 2014: 422). Burada suya

duyulan büyük hürmet onu tanrılaştırmıştır. Anadolu coğrafyasında da suya bir ruh yüklenerek ya da bu ruhtan yardım göreceklere inanarak bazı uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu uygulamalar halk hekimliğinde, büyü ve fal uygulamalarında bazen de sadece kutsalın arındırıcı gücünden yararlanmak adıyla gerçekleştirilmiştir. Örneğin, görülen kötü bir rüyayı bir insana anlatmak yerine suya anlatmanın daha iyi olduğu bilinir. Bazı insanlar suya bakarak insanların gelecekleri hakkında fikir edinirler ve su falı bakarlar. Su büyüsel anlamda da benzer uygulamalarda kullanılmaktadır. Bir diğer örnek olarak çocuksuzluğu giderme uygulamalarında, kadınlar sıcak su kaplıcalarına ve hamamlara götürülür. Kırk gün aç karnına ebegümeci suyu içer (Gökbel, 2010: 56). Türk kültüründe su kültü farklı yörelerde birçok farklı çeşit tedavide ya da inançsal uygulamalarda kullanılmaktadır.

Su unsuru Veysel'in şiirlerinde birçok farklı şekilde kullanılmıştır.

Daima bulanın asla durulman
Nedir bu sendeki hâl Kızılırmak
Çağlayıp akarsın hiç mi yorulman
Seni zapt eyleyemez göl Kızılırmak
...
Tükenmez ömrün var bol Kızılırmak
...
Kimseye vermezsin yol Kızılırmak (Kaya, 2004: 175).
...

Kızılırmak adlı bu şiirde Veysel adeta Kızılırmak ile konuşmaktadır. Suyunun özellikleri, sürekli akması, şiddeti, beslenme kaynakları, aktığı yerler gibi özelliklerini söyleyerek Kızılırmak'ı tasvir eder nitelikte onu hem övüp hem de satirik biçimde kuvvetli akışından şikayet etmektedir. Burada önemli olan nokta Kızılırmak'ın bir insan gibi kişileştirilmesidir. Bu dizelerde su, Kızılırmak ile bir yüce su konumunda kullanılmıştır.

...
Bağlıyımır toprak suya
Gerçek olan bu duyguya
Veysel'i yalan sevdaya
Tabiatır ben değilim (Kaya, 2004: 205).

Cevap adlı şiirde Veysel, bağlıyımır toprak suya dizesinde toprak-su unsurlarıyla hem tabiata, doğaya bağlı olduğunu hem de şiirin teması itibarıyla vatanına, milletine bağlı olduğunu dile getirmektedir. Buradaki toprak-su kavramları vatanı sembolize etmektedir.

Dönüyor bir dolap çarkı belirsiz
Çağlayan bir su var ardı belirsiz
Veysel neler satar narkı belirsiz
Ne müşteri gördüm ne hesap gördüm (Kaya, 2004: 219).

Dünya Tükenmez Bir Murat İmiş adlı şiirde Veysel, dünyayı çağlayan bir suya benzetmektedir. Şiir boyunca dünyanın geçiciliğinden, ölümden ve insanların bitmeyen isteklerinden bahseden Veysel, dünyayı ardı belirsiz, sonsuz bir şelaleye benzetmektedir. Sürekli akan, başı sonu belli olmayan bir su olarak dünya sembolize edilmiştir.

Çağlayarak o bahçeden o bağa
Hayat verir kuvvet verir toprağa
İrenk verir çiçeklere yaprağa
Nebatı toprağa bağlayan sular
...
Ateş olur çığ pişirir fırında
Ziya verir nurlar saçır yerinde
...
İnsanoğlu suyu koymaz haline
Setler çeker baraj yapar yoluna
Bunca santraller almış eline
Her bir ihtiyacı sağlayan sular (Kaya, 2004: 244).

Sular adlı bu şiirde Veysel doğrudan suyu ve suları anlatmaktadır. Kızılırmak şiirindeki kişileştirme burada daha az görülür. Suların insan hayatı için öneminden, yararlarından bahseder. İnsanların suyu yerinde bırakmadığından da yakınan Veysel, suların her bir ihtiyacı karşıladığını söyleyerek suyun önemini vurgular.

Baharda çağlayan bulanık sular
Durmadan kendini taşlara çalar
Eşinden ayrılmış bir geyik meler
Dağlar seda verir iniler durur (Kaya, 2004: 281).

Uyandım Kuşların İnce Sesine, adlı şiirde Veysel suları insan gibi anlatmıştır. Suyun kişileştirildiği bu şiirde de karşımıza çıkar.

Âşık Veysel'in şiirlerinde sular sevgiliye aşkı anlatırken, su-göl olsam; acındırma amaçlı su vermediler, şiire ve duyguya etki katmak için coşkun akan sular gibi şekillerde de kullanılmıştır. Bunlarla birlikte özlü söz niteliğinde; kırık gemi su alır, kar suyundan göl olmaz, taşıma su ile değirmen dönmez gibi örnekler de karşımıza çıkmaktadır.

Dağ ve Taşın Âşık Veysel'in Şiirlerinde Kullanımı

Dikeyliğin güçlü simgesi, ormanlarla, karla kaplı, ulaşılması zor ve gizemli, dorukları göklere uzanan ve dolayısıyla göğe alttan destek olan ve evrenin merkezinde bulunan dağ Türk kültürü için önemli bir unsurdur (Roux, 2021: 149). Dağların bu bedensel tasavvuru onları kutsallaştırmıştır. Dağlar, Türk inanç sisteminde saygı duyulan bir varlıktır. İnsanoğlunun kutsal mabedi, Tanrı'nın makamı kabul edilmektedir (Bayat, 2023: 129). Dağlara yüklenen anlamlar dağları yüceltmıştır. Burada yüceltme sebeplerinin en başında şüphesiz dağların devasa büyüklükleri gelmektedir. Bu büyüklük insana tabiat karşısındaki acizliğini hatırlatır, sonsuz bir barınma alanı sağlar, görünmeyen ve ulaşılması zor olan kısımları ise merak duygusunu canlı tutarak bu yüceltmeyi devamlı kılar. Dağların tanrının makamı olarak kabul edilmesi Tanrının yüceliğiyle dağların yüceliğinin birlikte sembolize edilmesinden kaynaklanmaktadır. Tanrı yeryüzünün hâkimi ver her şeyi gören bilen bir varlıktır. Yeryüzünde de yüksekliği sebebiyle her şeyi gören dağlardır.

Folklor malzemelerinde dağın veya ormanın gerçek dünya ile öteki dünyanın, yaşama-ölümün, gizli olanla açık olanın, merkezle çevrenin sınırını oluşturduğu görülmektedir. Bu yönüyle dağ, öteki âleme açılan kapı görevi görmektedir (Bayat, 2018: 219). Yine burada

dağların tanırlaştırıldığı görülmektedir. Çünkü öteki aleme getiren de götüren de tanrıdır.

Dağlar sadece gerçek anlamda değil soyut anlamda da birçok anlam taşımaktadır. Örneğin, masallarda görülen Kaf Dağı, devlerin ve perilerin durağıdır. Süleyman Peygamber'i anlatan efsanelerde de adı geçen bu dağın dünyayı çepeçevre sardığına inanılır. Ağrı Dağı, Tufan efsanelerinde geçer ve Nuh'un gemisinin bu dağın tepesinde konduğuna ve içindeki insanların tufanın dinmesini bu dağda beklediğine inanılır (Boratav, 2015: 58).

Dağların yüceliğinden gerek folklorda gerek edebiyatta gerek de günlük yaşam da sıkça faydalanılır. Dağları şahit göstermek, dağ gibi yiğit/delikanlı gibi benzetmeler yapmak, dağları devirmek gibi gücü belirtmek vb. örneklerle dağların yüceliği hayatımızda yer edinmektedir.

Dağların yapısı itibariyle yıkılmaz bir unsur olması, içinde barındırdığı taşları da kendisiyle birlikte kutsal kılmıştır. Taş da tıpkı dağ gibi yüceltilmiştir ve yıkılması güç olması sebebiyle saygı duyulmuştur. Örneğin, mezar taşlarının *taştan* yapılması hem sağlamlığı hem kalıcılığı simgelemektedir. Yine Anadolu'da gerçekleştirilen yağmur yağdırma ritüellerinde hem dağların yüceliğinden hem de taşlardan faydalanmalar görülmektedir. Bu bazen soyut bazen de somut kullanımlarla gerçekleştirilir ve zaman zaman da analogik büyülerle desteklenir.

Âşık Veysel'in şiirlerinde dağ-taş unsuru farklı biçimlerde kullanılmıştır.

Baharda coşarsa bu ulu toprak
Vücuda getirir her türlü yaprak
Al yeşil giyinmiş dağlara bir bak
Besleyip büyütür yer çiçekleri (Kaya, 2004: 165).

Esti Bahar Yeli Karlar Eridi, adlı şiirde Veysel, baharın gelişini anlatmaktadır. Doğa tasviri yaparken dağları kişileştirmiştir. Dağların al yeşil giyinmesi, dağlara insana özgü bir özelliğin aktarılmasıdır.

...
Yüce dağın menekşesi
Sesin güzeller neşesi
Akar çağlar billur şişesi
Hiçbir zaman durulman mı (Kaya, 2004: 144).

...
Âşıklara gurbet bülbüle firkat
Derdimi sorarsan dürülü kat kat
Ey gönül derdinden etme şikayet
Yüce dağlar gurur duyar karından (Kaya, 2004: 221).

...
Göz yaşları gibi ulu dağlardan
Enginden engine çağlayan sular
Derin derin derelerden dönerek
Arayıp aslını ağlayan sular (Kaya, 2004: 244).

...
Veysel der çıkayım bir yüce dağa
Ağaçlar bezenmiş yeşil yaprağa
Zaman gelir tenim düşer toprağa
Karışır toprağa toz olur gider (Kaya, 2004: 258).

...

Yüce dağlar ova gibi düzlenmez
Veysel muhannetten kerem gözlenmez
Tilki gölgesine aslan gizlenmez
Yiğidin gölgesi kendinden olur (Kaya, 2004: 278).

...
Ah çeker âşıklar ağlar zârınan
Yüce dağlar şöret bulmuş karınan
Çağlar deli gönül ırmaklarının
Ağlar ağlar gözyaşların silemez (Kaya, 2004: 304).

Veysel'in şiirlerinde dağ unsurunun kullanımı, dağlara yakıştırılan ulu ve yüce kavramlarıyla sıkça karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda verilen *Deli Gönül Ne Gezersin*, *Çırpınıp İçinde Döndüğüm Deniz*, *Sular*, *Derdimi Döksem Derin Dereye*, *Deli Gönül Değme Çaydan Bulunmaz*, *Anlatmam Derdim Dertsiz İnsana* adlı şiirlerde dağlar büyüklüğünden ve heybetinden dolayı ulu ve yüce kavramıyla adlandırılmıştır.

...

Altmış iki yıldır seni ararım
Tükendi sabırım yoktur kararım
Dağa taşa kurda kuşa sorarım
Kimse bilmez hikmetini işini (Kaya, 2004: 163)

Aşkın Beni Elden Ele Gezdirdi şiirinde Veysel sevdiğini dağa taşa sorduğunu söyler. Burada dağ-taş kişileştirilmiştir ve bununla birlikte dağların-taşların büyüklüğü, genişliği ve her yeri görebiliyor olması dağların her şeyden haberdar olduğunu göstermektedir. Öyle ki Veysel, sevdiğini dağlara-taşlara sorduğu halde bir sonuca ulaşamaması, dağların bile bunu bilememesi, sevdiğinin yokluğunun derecesiyle birlikte duygu yoğunluğu göstermektedir.

Aramızı kesti dumanlı dağlar
Tepesinden aşan yollar yücedir
Artıyor efkârım yine bu çağlar
Bilmiyorum nazlı yârim nicedir (Kaya, 2004: 270).

Aramızı Kesti Dumanlı Dağlar, adlı şiirde Veysel, sevdiğine kavuşamamaktan yakınmaktadır. Dumanlı dağların aralarını kesmesi, dağların büyüklüğünden sevdiğine ulaşamamayı gösterir. Dağlar burada engel konumundadır. Bu engel hem fiziksel hem ruhsal bir engel olarak sembolize edilmiştir. Dağların iki insanın arasına girmesi fiziksel olarak ulaşmayı engellerken, aralarındaki dumanlı dağlar sembolik olarak ruhların birleşmemesini göstermektedir.

Neler yaptı bana kader
Uyansana kara bahtım
Yel değdikçe erir gider
Kara dağda kara bahtım (Kaya, 2004: 201).

Neler Yaptı Kader Bana, adlı şiirde Veysel'in bahtının karalığını dağlarla anlatmaktadır. Kara bahtından şikâyet ederken bahtının aynı zamanda kara dağda olduğunu ifade etmektedir. Burada bahtının kara olması kadersizliğini anlatırken bu bahtının kara dağda olması kadersizliğinin derecesini artırmaktadır. Dağlara ulaşma zorluğu yine bahtının değişmesinin çok zor olduğunu göstermektedir.

...

Mahmudiye Hamidiye Çifteler
Enstitü köylere yapacak neler
Bu toplu fikirle dağları deler
Kimisi makine kimi bel yapar (Kaya, 2004: 245).

Köy Enstitülerine adlı şiirde Veysel Köy Enstitülerinin öneminden bahseder ve fikirlerin dağları deleceğini söyler. Burada fikirlerin öneminden bahsederken dağları bile delebileceğini söylemesi, dağları delmenin zorluğunun, neredeyse imkânsızlığıyla fikirlerin ve bilimin önemini anlatır.

...
Benim sevdiğim dilberin
Gönlü çelik bağı taşır
Deli gönül nedir zârın
Kalbin viran gözün yaştır (Kaya, 2004: 269).

Benim Sevdiğim Dilberin adlı şiirde Veysel, sevdiği kişinin bağrının / kalbinin taş olduğunu söylemektedir. İçinde bulunduğu sevdanın zorluğunu anlatırken sevdiğinin kalbinin taş olduğunu söylemesi onun kalbine girmenin zorluğunu ifade eder. Taş o kadar serttir ki, beden gücüyle kırmak imkânsızdır. Burada da sevdiğinin kalbine bir türlü giremeyen Veysel, bu çetin savaşını anlatırken taş unsurundan yararlanmıştır.

Âşık Veysel şiirlerinde dağ-taş unsurlarını sıkça kullanmıştır. Burada verilen örnekler farklı konularda işlenen örneklerdir. Bu örnekler dışında dağları aşmak, dağ-bağ gezmek, dağların karları, taşlı tarlalar, dağların süsü, dağların yıkanması, dağların sesi, dağlardaki güller gibi farklı kullanımlar da görülmektedir. Bununla birlikte doğrudan dağlara, Tecer Dağı'na, Ilgaz Dağı'na yazdığı güzelleme içeren şiirleri de görülmektedir.

Veysel'in şiirlerinde dağ unsuru diğer unsurlara göre daha az kullanılmıştır.

Ağaç-Toprak ve Âşık Veysel'in Şiirlerinde Kullanımı

Türk kültüründe bereketin ana kaynağı topraktır. Toprak bir ruha sahip olmakla beraber toprağa ne verirse toprak sana can olarak geri verir anlayışı doğmaktadır. Ağaç, yeryüzüne toprakla bağlı olup evrendeki varoluşun ve tohumu ve bereketin simgesidir (Bayat, 2023: 101). Buradan da anlaşılacağı üzere toprak ve ağaç birlikte bir kutsallık göstermektedir. Toprağı kutsal yapan verdikleri; ağacı kutsal yaparsa topraktan gelmesidir demek mümkündür. Ancak her ikisi de ayrı ayrı birçok anlama bürünür. Mitolojide varlığını koruyan ağaç motifinin kutsallık arz etmesinin en belirgin sebeplerine baktığımızda gerçek dünya ile öteki dünya, dirilme, canlılık, sonsuzluk, baht, ağacın doğurganlığı, ağaçtan türemek gibi olgular ön plana çıkmaktadır (Bayat, 2023: 101-102). Bu olgulara baktığımız zaman bize sonsuz bir inanç kapısı açılmaktadır.

Ağacın bir oksijen kaynağı olması, ağacı hem doğa için hem insan için oldukça önemli kılmaktadır. Tıpkı su ve ateş gibi insanların yaşamını sağlayan bu unsur aynı sekansta kutsallaştırılmıştır. Ağacın yerle gök arasında olması, köklerinin toprakta gövdesinin toprağın üstünde olması analogik bağlamda bir dünya tasvirini

çağrıştırmaktadır. Bu gizem de ağacı değerli kılar. İnsanların tıpkı dağlar gibi ağaçların da heybetinden etkilendiklerini söylemek mümkündür. Ağaçlar birleşerek ormanları meydana getirir ve orman kültü ortaya çıkar. Ormanlar da içerisindeki gizemle cezbedici bir hal alır ve korkuyla karışık bir kutsallık doğurur. Tüm bu kutsallığı veren de topraktır. Doğal olarak toprağa da saygı duyulur. Çünkü toprak verdikleriyle insana bir yaşam sunar. Hem yaşamın hem ölümün toprakla olan ilgisi de toprağı önemli bir noktaya yerleştirir. Ağaç ve toprağa duyulan bu saygı, bu unsurlardan yararlanmayı ve çeşitli inançlar yüklemeyi beraberinde getirir.

Türk toplumunda insanlar isteklerinin gerçekleşmesi için ağaçlara bazı nesnelere asarak ağacın kudretinden faydalanırlar. Bu uygulamalar kimi zaman sadece ağaçtan yararlanmak olsa da kimi zaman da büyüsel nitelikler taşımaktadır. Sivas yöresinde çocuğu olmayan bir kadın için mehleb ağacının yaprakları toplanır ve büyük bir kazanda kaynatılır ve hasta olan kadın bu kazanın içine bir süre oturtulur (Gökbel, 2010: 56). Bu örnekte kısırlığı gidermek adına bir ağacın yapraklarından faydalanma görülmektedir.

Toprak da tıpkı ağaç gibi kutsallaştırıldığı için ona sıkça başvurulur. Özellikle halk hekimliği alanında sıkça kullanılan toprak unsuru arındırıcı ve yok edici özellikleriyle ön plana çıkar. Örneğin, Adana yöresinde arı sokmasına karşı toprak çamur yapılarak yaraya sürülür; Sivas yöresinde doğumdan sonra eşin düşmesi için toprak konur; Ordu yöresinde kuduz hayvan öldürülerek derisi toprağa gömülür (Başaran, 2021: 4-5). Bu örneklerde de topraktan çeşitli biçimlerde yararlanmalar görülmektedir. Benzer uygulamalar büyüsel nitelikte de gerçekleşir. Özellikle ocaklı kişiler giderilmesi gereken şeyleri toprağa gömerek yok ederler. Bu da toprak-ölüm ilişkisinin bir sonucudur.

Âşık Veysel'in şiirlerinde toprak unsuru birçok farklı şekilde kullanılmıştır.

...
Eğer çiftçi isen sarıl tutaktan
Ne ekersen onu biçen topraktan
Yaklaşma temele geç git uzaktan
Tembelin çenesi gevezec' olur (Kaya, 2004: 276).

Seksen Yıllık Yolu Biraz Düşünek adlı şiirde Veysel toprağın verimliliğinden bahseder. Toprağa ne ekersen onu biçersin dizesi, toprağın insan yaşamı için önemini göstermektedir. Toprakta alınan besinlerin insan yaşamındaki yeri burada aktarılır. Doğal olarak toprağın insan için önemi görülmektedir.

Veysel der çıkayım bir yüce dağa
Ağaçlar bezenmiş yeşil yaprağa
Zaman gelir benim düşer toprağa
Karışır toprağa toz olur gider (Kaya, 2004: 258).

Derdimi Döksem Derin Dereye adlı şiirde Veysel, teninin toprağa karışacağını söyleyerek toprakla ölümü sembolize etmektedir. Toprağa karışıp toz olacak olan bedeni, ölüp çürümenin bir göstergesidir.

Dost dost diye nicesine sarıldım
Benim sadık yârım kara topraktr
Beyhude dolandım boşa yoruldu
Benim sadık yârım kara topraktr
...
Her türlü isteğim topraktan aldım
...
Yemek verdi ekme verdi et verdi
...
Bir çekirdek verdim dört bostan verdi
...
Cömertlik toprağa verilmiş haktan
...
Hakk'ın gizli hazinesi toprakta
...
Gün gelir Veysel'i bağırına basar (Kaya, 2004: 266-267).

Toprak, adlı şiirinde Veysel, toprağın insan hayatındaki yerinden ve öneminden bahseder. Toprağın insana verdiklerini ve insanlar için yararlarını anlatır. Bunu yaparken de toprağın kendisinin sadık yâri olduğunu söyler. Yani toprak Veysel için tek dosttur ve ondan hiçbir zaman zarar görmediğini anlatır. Toprakla olan bağına hayattayken anlatan Veysel ölünce de toprağa kavuşacağını söyler. Toprak hem yaşarken hem ölürken Veysel'in en sadık dostudur. Toprak unsuru burada yine ölüm anlamıyla sembolize edilmiştir.

Toprak unsurunun Veysel'in şiirlerinde benzer şekillerde kullanılan farklı örnekler de mevcuttur. Bunlarla birlikte gözyaşını toprağa akıtmak, toprak olmak, yâr yolunda toprak olmak, toprağa can vermek, toprağa tohum ekme gibi kullanımlar da görülmektedir.

...
VEYSEL'i söyleten sen oldun mutlak
Gezer daldan dala yorulur ahmak
Sen ağaç misali biz dalda yaprak
Meyve çekirdeksin sen varsın orda (Kaya, 2004: 104)

Saklarım Gözümde Güzelliğini adlı bu şiirde Veysel sevdiğini anlatmaktadır. Sevgilinin güzelliği ve ona karşı hislerini anlatırken doğadaki unsurlardan faydalanan Veysel, sevgiliyi bir ağaca benzetir. "Sen ağaç misali biz dalda yaprak" dizesinde sevgiliyi yüceltmektedir. Sevgiliyi ağaca, kendisini ise yaprağa benzeterek hem kendisini küçültür hem sevdiğini ağacın ululuğu ile yüceltir.

Yılda bir kez çiçek açan ağaçlar
Hayatta insana ömür bağışlar
Her tarafından cıvıldaşır o kuşlar
Seher coşar bülbül coşar gül coşar (Kaya, 2004: 249)

Tarlam adlı şiirde Veysel ağaçların çiçek açarak insana ömür verdiğini söyler. Burada hem çiçeklerin insanın yaşama sevincini artırdığını hem de gerçek manada ağaçların yaşadıkça insanları da yaşattığından bahseder. Burada ağacın insan hayatı için öneminden bahsedilir.

Âşık Veysel'in doğrudan ağaca ve ormana yazdığı iki şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerden *Türlü Türlü Seda Verir Ağaçlar* adlı ve ayaklı şiirinde ağaçların insanoğlu için faydalarından bahseder: "Kaval olur keman olur saz olur/ Aşılırsan meyvesini has verir/ Usta gelir keman yapar ud

eder/ Davul olur gümbür gümbür gümüler / Kalem olur her lisandan okuyor" dizelerinde görüldüğü gibi ağaçtan faydalanılarak yapılan nesnelere anlatılmaktadır. Bu nesnelere enstrüman olması şiirin temasını göstermektedir. Üzerinde öten kuşlar, yel estikçe sallanan dalları gibi diziler de bu ahengeye uyum sağlamaktadır. Burada önemli olan unsur ağaçtan alınabileceklerdir. Veysel bu şiirde yeryüzünde yaşayan bir ağacın insanlara faydası ne kadar önemliyse, kesilmiş bir ağacın da o kadar faydasının olduğunu göstermektedir.

Orman adlı şiirde de Veysel benzer şekilde ormanın varlığını ve önemini anlatmaktadır. Havayı temizlediğinden bahseder, sağlığımızı koruduğunu söyler, birçok iş kanadının ormandan geldiğini, doğal afetleri engellediği gibi birçok faydasından bahseder. Burada da toplu halde yine ağaçların yararları anlatılmaktadır.

Sonuç

Âşık Veysel'in ulaşılan 177 şiirinde doğada bulunan ateş, su, dağ, taş, ağaç ve toprak unsurları tespit edilerek incelenmiştir. Bunlardan farklı anlamlarda dağ-taş ile ilgili 36; su ile ilgili 24; ateş ile ilgili 19; toprak ile ilgili 15; ağaç ile ilgili 6 adet kullanım karşımıza çıkmıştır. Bunlar arasında örneklerde üzerinde belirli çıkarımlar yapılanlar ele alınmıştır. Örneklerde görülen bu unsurlar çoğu zaman gerçek anlamlarıyla ve şiirin temasına uygun biçimde kullanılmıştır.

Veysel'in şiirlerinde tabiat unsurlarına sıkça başvurduğu görülmektedir. Doğadaki hemen her şeyi şiirlerinde kullanan Veysel, aşkıdan, aşkına kavuşamamasından, çektiği acılardan bahsederken bu unsurları kullanmıştır. Ayrıca bilim, sanat, doğa, siyaset gibi toplumsal konuları ele alırken de bu unsurlardan faydalanmayı ihmal etmemiştir. Doğrudan doğadaki unsurlara söylemiş / yazmış olduğu şiirleri de mevcuttur. Veysel'in şiirlerinde bu unsurlar daha çok gündelik yaşamdaki anlamlarıyla ve duyguları ifade etmek, duyguların ifadesini pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Bu da Veysel'in şiirlerinde doğadaki unsurların mitolojik yönlerinin gündelik yaşamdaki karşılığı olarak görülmektedir.

Extended Abstract

Cult means respect and worship of beings known as supreme and sacred. The concept of nature cults includes the basic elements found in nature. These elements are fire, water, mountain-stone, tree and soil. People have attributed many meanings to these elements, sometimes personified them in the context of their beliefs, and dedicated their souls to these elements. This placed these beings in a lively position and ensured respect for these elements. Respect brought fear with it, shaped some behaviors and created new behaviors.

In addition to meeting the basic needs of human beings to continue their journey in the earthly world, fire has become a cult because it has a holy spirit that cleans them, purifies them from evil, enables both creation and destruction, and also heals and punishes them from time

to time. This happened because people attributed various meanings to fire. Fire, which meets people's need for warmth, is also a purifier and healer for people.

Water, another element in nature, is primarily life-giving and ensures the continuity of life. Water is both the opposite of the fire it extinguishes and its complement. Water is a very important element for human beings, both in terms of its life-giving aspect and its purifying/cleaning aspect. Water is an obligation for people, with the awareness that life cannot exist without water. This obligation undoubtedly brings with it fear and respect.

The mountain, which is the symbol of verticality, covered with forests, difficult to reach and mysterious, whose peaks reach the eyes and therefore support the sky from below and is at the center of the universe, is an important element for Turkish culture. This bodily depiction of the mountains sanctified them. Mountains were a respected entity in the Turkish belief system. The meanings attributed to the mountains have glorified the mountains. The main reason for exaltation here is undoubtedly the enormous size of the mountains. This size provides endless shelter space; The invisible and hard-to-reach parts perpetuate this exaltation by keeping the sense of curiosity alive.

In Turkish culture, the main source of abundance is soil. Although the soil has a soul, the understanding that whatever you give to the soil returns to you as life is born. The tree is connected to the earth with the soil, and the existence and abundance in the universe. As can be understood from here, the soil and the tree together show a sacredness. What makes the land sacred is what they give; It is possible to say that what makes the tree sacred is that it comes from the soil. However, both of them take on many different meanings. When we look at the most obvious reasons why the tree motif, which survives in mythology, is sacred, phenomena such as the real world and the other world, resurrection, liveliness, eternity, good fortune, the fertility of the tree, and derivation from the tree come to the fore. When we look at these facts, an endless door of faith opens for us.

Âşık Veysel also frequently used these elements in his poems. It has been determined that in Veysel's poems, mountain-stone, water, soil, fire and tree are the most used, respectively. We also encounter different uses with fires that describe the pain experienced to reunite with a loved one or because of not being able to do so. For example, he talks about the cooking feature of fire and says that it provides food; Even if they burn me, I will not leave the path of God, he says; In his war-themed poem, he says that fire is falling from the sky to the ground. Apart from these uses, most of the other uses are similar. In this regard, these many examples about fire will be sufficient.

In the poem titled My Field, Veysel says that trees bloom and give life to people. Here, he mentions that flowers increase people's joy of life and that trees literally keep people alive as long as they live. Here the importance of the tree for human life is mentioned.

In Âşık Veysel's poems, while water tells love to the lover, if I were a water-lake; They did not give water for the purpose of pity, but it was also used in ways such as violently flowing water to add effect to poetry and emotion. Along with these, it is an aphorism; We also encounter examples such as a broken ship taking on water, a lake not forming from snow water, and a mill not turning with water being transported.

Âşık Veysel frequently used mountain-stone elements in his poems. The examples given here are examples from different topics. Apart from these examples, different uses such as crossing mountains, visiting mountains and vineyards, snow of mountains, stony fields, ornament of mountains, washing of mountains, sound of mountains, roses in mountains are also seen. In addition, his poems containing praise written directly on the mountains, Mount Tecer, and Mount Ilgaz can also be seen.

There are also different examples of the earth element being used in similar ways in Veysel's poems. Along with these, usages such as shedding tears on the soil, becoming soil, becoming soil on the road to the grave, giving life to the soil, and planting seeds in the soil are also seen.

It is seen that Veysel frequently uses natural elements in his poems. Veysel, who uses almost everything in nature in his poems, talks about his love, his inability to meet his love, and the pain he suffered.

Kaynaklar

- Başaran, U. (2021). Geleneksel Sağaltma Yöntemlerinde Toprağın Kullanımı Üzerine. *Sdü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2021/53. 1-10.
- Bayat, F. (2018). *Türk Mitolojik Sistemi 2*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Bayat, F. ve Çama, Ç. (2023). *Türk İnanç Paradigmasında Kültler*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Baysal, N. (2020a). *Türk Halk Kültüründe Su*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Baysal, N. (2020b). İnanç Sistemi Merkezli Bir Bakış İle Türk Doğum Geleneğinde Su. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. 9(3). 1106-1124.
- Boratav, P. N. (2015). *100 Soruda Türk Folkloru*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Çelik, A. (2020). *Kırgız Arkaik Destanları*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Duvarcı, A. (1990). Halk Hekimliğinde Ocaklar. *Millî Folklor*. 7. 34-38.
- Gökbek, A. (2010). *Sivas İnanç Kültürü Makaleler*. Sivas: Asitan Yayıncılık.
- Harva, U. (2014). *Altay Panteonu*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Kaya, D. (2004). *Âşık Veysel*. Sivas: Doğan Gazetecilik.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2016). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi 2. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Örnek, S. V. (2017). *Etnoloji Sözlüğü*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Roux, J. P. (2021). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: Dergâh Yayınları.